

УДК 373.014(477)(091) «1991/1996»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/57-1-42>

Наталія ІГНАТЕНКО,
orcid.orcid.org/0000-0002-3264-0315
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
(Тернопіль, Україна) ignatenko1707@ukr.net

ГЕНЕЗИС ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1991–1996 РР.)

Здійснено історико-ретроспективний аналіз особливостей державної політики України в галузі шкільної історичної освіти у 1991–1996 рр.; охарактеризовано нормативно-правові документи, що формують її науково-методичний та нормативно-процесуальний супровід. Визначено проблеми шкільної історичної освіти, вирішення яких сприяло переосмисленню українським соціумом окремих подій та фактів національної історії й спонукало глибинні трансформаційні процеси в галузі.

Зроблено висновок, що перетворення в історичній освіті 1991–1996 рр. мали системний характер і проходили в контексті еволюції держави та розвитку шкільної освіти. Їх перебіг характеризується різноманіттям напрямів і незавершеністю педагогічного пошуку. З одного боку, спостерігається поява принципово нових явища і тенденції. З іншого – певна спадковість у розвитку основних положень методичної теорії, змісту освіти, форм і методів організації навчання. Результатом цього процесу стала поява нової моделі освіти, характерними ознаками якої стала, гуманізація, гуманітаризація та демократизація навчального процесу; переорієнтація змісту шкільної історичної освіти у напрямку утвердження принципів плюралізму, свободи думки та багатовекторності історичних концепцій в тлумаченні минулого; поява нових поглядів на роль історичної освіти в житті людини її принципів, мети та завдань; створення передумов для упровадження компетентнісного підходу до формування змісту та організації навчання історії в школі. Нормативною основою нової освітньої парадигми стали Закон України «Про загальну середню освіту», Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), Національна доктрина розвитку освіти, Державний стандарт загальноосвітньої школи.

Ключові слова: *освіта, історична освіта, державна політики в галузі історичної освіти, генеза історичної освіти, трансформаційні процеси в освіті.*

Natalia IGNATENKO,
orcid.orcid.org/0000-0002-3264-0315
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of World History and Religious Studies
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine) ignatenko1707@ukr.net

GENESIS OF SCHOOL HISTORICAL EDUCATION IN UKRAINE (1991–1996)

A historical-retrospective analysis of the peculiarities of the state policy of Ukraine in the field of school history education in 1991–1996 was carried out; normative-legal documents forming its scientific-methodical and normative-procedural support were characterized. The problems of school history education are identified, the solution of which contributed to the reinterpretation of individual events and facts of national history by Ukrainian society and prompted profound transformational processes in the field.

A conclusion was made that the transformation in history education in 1991–1996 had a systemic nature and took place in the context of the state evolution and the development of school education. Their course is characterized by a variety of directions and the incompleteness of the pedagogical search. On the one hand, the emergence of fundamentally new phenomena and trends is observed. On the other hand, there is a certain heredity in the development of the main provisions of methodological theory, the content of education, forms and methods of organization of education. The result of this process was the emergence of a new model of education, the characteristic features of which were humanization, humanitarianization, and democratization of the educational process; reorientation of the content of school historical education in the direction of affirming the principles of pluralism, freedom of thought and the multi-vector nature of historical concepts in the interpretation of the past; emergence of new views on the role of historical education in human life, its principles, goals and tasks; creation of prerequisites for the introduction of a competency-based approach to the formation of content and organization of history education at school. The normative basis of the new educational paradigm was the Law of Ukraine “On General Secondary Education”, the State National Program “Education” (“Ukraine of the 21st Century”), the National Doctrine of Education Development, and the State Standard of Secondary Schools.

Key words: *education, historical education, state policies in the field of historical education, genesis of historical education, transformational processes in education.*

Постановка проблеми. Від здобуття Україною незалежності до сьогоднішня історична освіта пройшла складний шлях докорінних змін. Вони були зумовлені рядом факторів, найважливішими з-поміж яких стали: утвердження національного історичного нарративу; інтеграція України в єдине європейське освітнє середовище; раціоналізація освіти, як передумови до утвердження багатовимірної моделі «суспільства знань». Перші два вплинули на трансформацію змісту шкільних курсів історії, останній – на організаційні та методичні засади їх вивчення. В сукупності, вони створили умови для розвитку методичної науки, яка, опинившись в епіцентрі змін, інтенсивно еволюціонувала, шукаючи механізми втілення у практику уроку історії задекларованих державою інноваційних вимог до його змісту та теоретико-методологічного інструментарію.

Перетворення в історичній освіті мали системний характер, тобто проходили в контексті соціокультурної еволюції держави загалом, і парадигмального розвитку шкільної освіти зокрема. Це дозволяє розглядати її генезу через призму та в контексті запропонованих Н. Ігнатенко етапів (1991–1996 рр.; 1997–2004 рр.; 2005–2009 рр.; 2010–2013 рр.; 2014–2020 рр.), становлення державної освітньої політики України (Ігнатенко, Москалюк, Костюк, 2022: 214), з похибкою на когнітивні труднощі, які неминуче виникають при осмисленні змін, як процесу формування нової свідомості, що не можуть бути зведеними до конкретної події чи факту, а тому, інколи, виходить за рамки раціонально впорядкованого масиву емпіричної та теоретичної інформації.

Особливе значення у цьому хронологічному ряду посідають 1991–1996 рр. Саме на них припала перша хвиля пострадянського ревізійонізму пов'язана із відмежуванням від комуністичного минулого й проектуванням національної моделі історичної освіти, «яка з категорії знання, повинна була перейти в категорію буття» (Ігнатенко, Москалюк, 2022: 137) і цим закласти підвалини для формування нового соціогуманітарного дискурсу, здатного створити своєрідну інтелектуальну опозицію щодо утверджених за роки радянзації у свідомості громадян особливостей політичної культури та менталітету (Поцілуйко, 2015), а разом і створити освітнє середовище, в умовах якого «народ України став би нацією, що постійно навчається» (Про Державну національну програму «Освіта» («Україна ХХІ століття»), 1993). У цьому сенсі теоретичний контекст запропонованої теми має не аби яку наукову цінність, адже дозволяє налагодити поступальний зв'язок між

накопиченим досвідом минулого та характером змін у майбутньому.

Аналіз досліджень. У науковому дискурсі осмислення генезису шкільної історичної освіти II пол. ХХ ст. знайшло відображення у низці між-дисциплінарних досліджень, які умовно можна об'єднати за двома змістовими напрямками:

теоретико-методологічні праці присвячені оцінці генезису пріоритетних тенденцій та стратегій розвитку освіти України в кін. ХХ ст. – на поч. ХХІ ст. (В. Андрущенко, В. Бондар, О. Дьячков, В. Журавський, Є. Красняков, Є. Смотрицький, О. Сухомлинська, В. Феоктістова та ін.);

дослідження організаційно-педагогічних та методичних засад трансформації змісту шкільної історичної освіти на зламі ХХ–ХХІ ст. (К. Баханов, П. Вербицька, В. Власов, І. Гирич, Н. Гупан, О. Данилевська, Ю. Добролюбська, Я. Дашкевич, І. Зякун, Н. Ігнатенко, Л. Калініна, В. Комаров, П. Мороз, Р. Пастушенко, О. Пометун, І. Селіщева, Г. Фрйман, Н. Яковенко та ін.).

Відзначаючи науково-практичну значущість проблеми генезису шкільної історичної освіти в Україні у 1991–1996 рр, рівень і характер її дослідження, доводиться констатувати, що в її інформаційному полі ще залишаються змістові напрямки, які вимагають поглиблення та переосмислення. Серед них – історико-педагогічний аналіз структурно-функціональної моделі шкільної історичної освіти на різних етапах новітнього періоду державотворення, локальне дослідження якого дозволить сформувати цілісну картину системних зрушень у галузі з подальшим перенесенням її позитивних результатів у широкий освітній простір.

Метою статті є генезис та організаційно-педагогічне забезпечення реалізації пріоритетних тенденцій шкільної історичної освіти в Україні у 1991–1996 рр.

Виклад основного матеріалу. Важливою умовою існування ефективної освітньої системи держави є конструювання національної стратегії її розвитку. Тож цілком закономірно, що успадкувавши від Радянського Союзу достатньо розвинутої, але надзвичайно заідеологізованої моделі освіти, українська держава на поч. 90-х рр. ХХ ст., поставила собі за мету модернізувати її відповідно до потреб суспільства, яке ступило на шлях демократії та пошуку самоідентичності. Питання вирішувалося у двох площинах: на рівні змісту (формулювання нових науково-методичних підходів до навчання й створення на їх основі нових навчальних програм і підручників) та системи навчання (оновлення/створення)

рення нового навчально-методичного комплексу з предмету; розробка нових методик і технологій навчання) предмету.

Ще у 1989/90 н. р., на хвилі «перебудови» у школах України курс історії УРСР було виділено в окремо навчальну дисципліну яка синхронізувалася з історією СРСР. Однак, змістова лінія нового предмету була не послідовною і пропонувала огляд історичних процесів в УРСР лише у період існування Радянського Союзу (Програма для середніх навчальних закладів, 1989). Як наслідок, у вітчизняній історії створився своєрідний ідеологічний вакуум, заповнюючи який, учителі зазвичай апелювали до усталеної історії СРСР, розглядаючи давню, середньовічну та нову історію України в її змістовому полі, а по суті, ототожнюючи історію України з історією Росії. Не менш гостро ця проблема торкнулася і новітнього періоду історії України. В країні ширилася друга (після М. Хрущова) кампанія деєдалінізації, завдяки чому інтерпретація історії міжвоєнного періоду набувала зовсім інших обрисів. Але перебуваючи ще тільки на стадії вивчення «білих плям» і концептуального переосмислення, заданих коротким курсом «Історії ВКП(б)» параметрів історичного пізнання, українська історична наука кін. 80-х – поч. 90-х рр. просто не могла забезпечити заклади освіти відповідними науково обґрунтованими матеріалами на цю тему.

Пришвидшити цей процес повинен був виданий у травні 1991 р. Міністром народної освіти України наказ «Про викладання гуманітарних і соціально-політичних дисциплін у вищих та середніх навчальних закладах республіки» (Про викладання гуманітарних та соціально-політичних дисциплін, 1991). Розроблена відповідно до нього «Концепція викладання гуманітарних і соціально-політичних дисциплін у вищих та середніх навчальних закладах Української РСР» передбачала протягом 1991/1992 н. р. конструювання кардинально нової структури навчання предметів гуманітарного напрямку та формування концептуально інших методологічних підходів до змісту історичної освіти. Проте рішучий злам, пов'язаний із поворотом історичної освіти у бік національного нарративу так і не відбувся. Перепоною для нього стала відсутність нормативно-правового забезпечення процесу змін (за період з вересня по грудень 1991 р. Міністерством народної освіти Української РСР не було видано жодного наказу чи іншого розпорядчого документу які б давали роз'яснення вчителям, як здійснювати навчальний процес при фактичній відсутності програмно-методичного забезпечення,

підручників та досвіду роботи у змінених обставинах національної школи (Томаченко, 2015: 92)). Як наслідок, учителі історії залишилися «сам на сам» із інноваційною «Концепцією» й морально застарілою «Програмою для середніх навчальних закладів. Історія 5–11 кл. (1989 р.).

Реагуючи на проблему, Міністерство освіти України у 1992 р. ініціює розробку «Концепції шкільної історичної освіти», у якій радикально переглядає зміст і структуру предмету. Відповідно до неї в інваріантну складову базового навчального плану загальноосвітньої школи було введено дві самостійні навчальні дисципліни – «Всесвітня історія» та «Історія України», вивчення яких пропонувалося здійснювати за лінійним принципом (послідовний виклад навчального матеріалу без повернення уже вивченої теми у наступних класах (Кульчицький, 2002: 33)), паралельно та у відповідній хронологічній послідовності (від найдавніших часів, до новітнього періоду історії). Одночасно шкільна історична освіта почала набувати ознак українознавчої спрямованості: віддзеркалювати загальні тенденції самобутнього українського історичного процесу, особливості формування українського етносу, української нації, їх життєдіяльності на різних етапах світової історії (Шкільна суспільствознавча освіта в Україні, 2010).

Нормативним продовженням «Концепції шкільної історичної освіти» стала навчальна програма з історії 1992 р. Структурована у відповідності до тенденційного прагнення відмежуватися від штампів і стереотипів властивого радянській історіографії формацийного підходу до висвітлення історичних подій, вона суттєво розширила та відкоригувала змістову компоненту навчального матеріалу кожного класу. Особливо радикально ці зміни торкнулися курсу історії України, до змісту якої у Так, у 5 кл. на зміну «Епізодичним оповіданням з історії СРСР і УРСР (1989–1991 рр.) було запроваджено пропедевтичний курс «Оповідання з історії України»; у зміст всесвітньої історії 6 кл. було інтегровано розділ V. «Початковий етап історії України»; у вступі до програми історії для 7 кл. концептуалізувалася самостійність курсу історії України та його зв'язок із європейською та світовою історією, чого не було в попередній програмі; в змісті курсу історії України в 9 кл. акцентувалася увагу на основних етапах українського національного відродження та формуванні ідеї української державності.

Перегрупування зазнав і навчальний матеріал в курсі історії України для 10 кл. У тематичному аспекті тут актуалізувалися увага на процесах

державного відродження України в період Української Центральної Ради, гетьманування П. Скоропадського, Директорії УНР. З цією метою розділи «Україна на порозі ХХ ст. (1901–1907 рр.)» та «Україна між двома революціями» з 10 кл. були перенесені у 9-й, а розділ «Україна в період Другої світової війни» – з 11-го – до 10-го кл. таке перегрупування дозволило не лише збільшити кількість годин на вивчення великого пласту історії національно-визвольних змагань українського народу у ХХ ст., а й зосередитися на маловивчених аспектах участі України у Другій світовій війні. Програма для 11 кл. зберегла попередню структуру. Разом із тим окремі її розділи були доповнені новим матеріалом. До того ж з'явився окремий завершальний 25 розділ – «Україна на шляху до свободи і незалежності» (Шкільна суспільствознавча освіта в Україні, 2010; Томаченко, 2012: 195–196).

Той факт, що програма 1992 р. пропонувала нову комплектацію навчального матеріалу із залученням широкого кола раніше невідомих фактів й інтерпретацій, викликав розходження думок щодо оцінки її ефективності (найчастіше її розглядали або як своєрідну матеріалізацією «історичної концепції, що базується не на догмах, а на правді життя» (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів), або, як «занадто москвоцентричну» і недостатньо пристосовану до потреб незалежної України (Я. Дашкевич) (Удод, 2016: 57)), однак поштовхом до бурхливої дискусії не став. Суспільно-політичні вимоги поч. 90-х рр. ХХ ст. лежали у дещо іншій площині. Тож навчання за проектом програми з історії України 1992 р. й орієнтовним тематичним плануванням до неї здійснювалось аж до 1996 р.

Її концептуальність не змогла зруйнувати навіть затверджена у 1994 р. радикально-інноваційна (для того часу) Державна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття)» (далі – Програма), як, на десятиліття окреслюючи динаміку змін в освітній галузі, спрямувала вектор її розвитку в напрямку гуманітаризації, національній спрямованості та варіативності (Про Державну національну програму «Освіта», 1993). На практиці дана стратегія передбачала зміну освітніх пріоритетів. Першість у навчально-виховному процесі була віддана особистості учня, його талантам і здібностям, всебічний розвиток яких повинен був здійснюватися через засвоєння ним системи наукових знань.

Такий підхід видавався доволі інноваційним, особливо на фоні того, що його практична реалізація планувалася шляхом застосування інтегрованого навчання (Про Державну національну

програму «Освіта», 1993). Проте, до подібних трансформацій педагогічна громадськість була поки що не готова.

Опинившись у ситуації коли, визначаючи мету освіти необхідно було віддавати першість розвиваючій і виховній, педагоги й методисти відчували певну розгубленість. Як наслідок, протягом 1992–1995 рр. учителі працювали за проектами програм і орієнтовними тематичними плануваннями, в яких питання мети і завдань навчання історії просто оминалося (Баханов, 2005: 50).

Не менш складною виявилася і проблема співвідношення та співіснування світової та національної історії (Зякун, 2005: 138).

У технічному аспекті все виглядало нібито органічно: головним предметом в циклі історичних дисциплін була вітчизняна історія, паралельно та синхронно до неї вивчалася історія всесвітня. Однак, дану схему дисциплінарного розподілу українська освіта успадкувала від радянської, а та, своєю чергою, від царсько-російської. Європа ж, до консолідації з якою прагнула молода українська держава, навпаки, тяжіла до погодження національних історій із всесвітньою шляхом створення єдиного інтегрованого курсу «Всесвітньої історії». Багатьом українським історикам (як то В. Ткаченку, О. Реєнту, С. Кульчицькому) така логіка також видавалася цілком слушною, адже насправді будь яка національна історія залишається до кінця нез'ясованою «доки не буде розглянута у зіставленні з історіями національних держав, що становлять у своїй сукупності ширшу спільноту» (Ткаченко, Реєнт, 1995: 26–27).

Розв'язати цю дилему покликана була «Концепція безперервної історичної освіти в Україні», проект якої побачив світ у 1995 р. (Концепція безперервної історичної освіти, 1995). Після тривалих і бурхливих дискусій її автори, аргументуючи тим, що тривалі роки перебування українських земель у складі іноземних держав наклали негативний відбиток на формування національної самоідентичності українського народу, позбутися якого можна лише шляхом поглибленого вивчення історії свого народу, висловилися за роздільне вивчення цих дисциплін (Концепція безперервної історичної освіти, 1995). Як наслідок, ідея інтеграції всесвітньої історії та історії України була відкинута майже на 20 наступних років.

Висновки. Підсумовуючи сказане робимо висновок, що для перебігу трансформаційних процесів у шкільній історичній освіті 1991–1996 рр. були властиві різноманітність напрямів і незавершеність педагогічного пошуку. З одного боку, у цей період спостерігаються принципово нові

явища і тенденції: запроваджується самостійний курс історії України, вдосконалюються навчальні програми з урахуванням «нового політичного мислення»; ведуться широкі дискусії на тему міжпредметної інтеграції. З іншого – зберігається певна спадковість у розвитку основних положень методичної теорії, змісту освіти, форм і методів організації навчання та, як наслідок, спроба переорієнтації на загальнолюдські цінності за старим

формаційним підходом та радянськими схемами побудови освітнього процесу.

Так чи інакше але наприкінці 90-х рр. XX ст. результатом інноваційної діяльності науковців та вчителів стає поява нової трансформаційної парадигми історичної освіти, характерною ознакою якої стає скерованість на формування у здобувачів освіти національної ідентичності та готовності до змін шляхом осмислення зв'язків минулого і сучасного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ігнатенко Н., Москалюк М., Костюк Л. Історико-ретроспективний аналіз державної освітньої політики в Україні (1999–2020 рр.). *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С. 203–215.
2. Ігнатенко Н., Москалюк М. Історична освіта в дискурсі еволюції державної політики України кінець XX – початок XXI ст. *Емінак: Науковий щоквартальний журнал*. 2022. № 1. С. 135–149.
3. Поцелуйко А. О. Особливості структурування образу України в суспільно-політичному та соціокультурному дискурсі. *Грані соціології*. 2015. № 10. С.127–128.
4. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): постанова Кабінету Міністрів України від 3.11.1993 р. № 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>
5. Програма для середніх навчальних закладів. Історія 5–11 кл. Київ: Радянська школа. 1989 р. 96 с.
6. Баханов К. Шкільна програма з історії: становлення змісту. Харків: Основа, 2009. 127 с.
7. Програми середньої загальноосвітньої школи з історії УРСР, російської та української мови. 8–11 кл. (Проект). Київ: Радянська школа, 1990. 40 с.
8. Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія Української РСР: Матеріали до підруч. для 9–10 кл. серед. шк. Київ, Чернівці: Радянська школа. 1990. 96 с.
9. Кульчицький С. Матеріали науково-методичного семінару «Вітчизняна історія в школах і вузах України: останнє десятиріччя». Київ. 3.10. 2002. С. 5–12.
10. Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України) / За ред. Валерія Смолія. Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2016. 214 с.
11. Про викладання гуманітарних та соціально-політичних дисциплін у вищих, середніх спеціальних навчальних закладах республіки. Постанова спільної колегії Міністерств вищої освіти, народної освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі, Комітету у справах молоді, фізкультури та спорту за № 6-1/210 від 15.05.1991.
12. Томаченко О. В. Політика України у галузі шкільної історичної освіти (1991–2009 рр.) : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2015. 285 с.
13. Шкільна суспільствознавча освіта в Україні: 20 років трансформації. 2010. URL: http://histlab.edukit.kiev.ua/nashi_publicacii/statti/shkiljna_suspiljstvoznavcha_osvita_v_ukraini_20_rokiv_transformacii/
14. Томаченко О. В. Трансформація змісту шкільних програм з історії (1989–2010 рр.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2012. Вип. 3.33. С. 192–200.
15. Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України) / За ред. Валерія Смолія. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2016. 214 с.
16. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): Постанова Кабінету Міністрів України від 3.11.1993 р. № 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>
17. Баханов К. Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти: Монографія. Донецьк : Юго-Восток, 2005. 326 с.
18. Концепція безперервної історичної освіти в Україні. Проект. Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 1995. № 8. С.26.
19. Зякун І. Формування національної концепції шкільної історичної освіти в перше десятиліття незалежності України. *Сумська старовина*. 2005. № 16–17. С. 133–144.
20. Ткаченко В., Реєнт О. Україна на межі цивілізацій: історико-політологічні розвідки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 159 с.

REFERENCES

1. Ihnatenko N., Moskaliuk M., Kostyuk L. Istoryko-retrospektyvnyi analiz derzhavnoi osvitoi polityky v Ukraini (1999–2020 rr.). [Historical-retrospective analysis of state education policy in Ukraine (1999-2020)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. № 2. S. 203–215. [in Ukrainian]
2. Ihnatenko N., Moskaliuk M. Istorychna osvita v dyskursi evoliutsii derzhavnoi polityky Ukrainy kinets XX – pochatok XXI st. [Historical education in the discourse of the evolution of the state policy of Ukraine at the end of the 20th – the beginning of the 21st century]. *Eminak: Naukovyi shchokvartalnyi zhurnal*. 2022. №1. S. 135–149. [in Ukrainian]
3. Potseluyko A. O. Osoblyvosti strukturuvannya obrazu Ukrainy v suspilno-politychnomu ta sotsiokulturnomu dyskursi. [Peculiarities of structuring the image of Ukraine in socio-political and socio-cultural discourse]. *Hrani sotsiologii*. 2015. № 10. S.127–128. [in Ukrainian]

4. Pro Derzhavnu natsionalnu prohramu «Osvita» («Ukraina XXI stolittia»): postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3.11.1993 r. № 896. [About the State National Program “Education” (“Ukraine of the 21st century”): Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 3, 1993 No. 896]. [in Ukrainian]
5. Prohrama dlia serednikh navchalnykh zakladiv. Istoriia 5–11 kl. [Program for secondary schools. History 5-11 cl.]. Kyiv: Radianska shkola. 1989 r. 96 s. [in Ukrainian]
6. Bakhanov K. Shkilna prohrama z istorii: stanovlennia zmistu. [School program on history: formation of content]. Kharkiv: Osnova, 2009. 127 s. [in Ukrainian]
7. Prohramy serednoi zahalnoosvitnoi shkoly z istorii URSR, rosiiskoi ta ukrainskoi movy. 8–11 kl. (Proekt). [Secondary comprehensive school programs on the history of the Ukrainian SSR, Russian and Ukrainian languages. 8–11 cl. (Project)]. Kyiv: Radianska shkola, 1990. 40 s. [in Ukrainian]
8. Kulchytskyi S. V., Kurnosov Yu. O. Istoriia Ukrainiskoi RSR: Materialy do pidruch. dlia 9–10 kl. sered. shk. [History of the Ukrainian SSR: Materials for textbooks. for grades 9–10 among. sh.]. Kyiv, Chernivtsi: Radianska shkola. 1990. 96 s. [in Ukrainian]
9. Kulchytskyi S. Vitchyzniana istoriia v shkolakh i vuzakh Ukrainy: ostannie desiatyrichchia. [National history in schools and universities of Ukraine: the last decade]. (Kyiv, 3 zhovtnia. 2002). S. 5-12. [in Ukrainian]
10. Udod O. Ukrainska istorychna dydaktyka: akademichnyi dyskurs (Do 80-richchia Instytutu istorii Ukrainy) / Za red. Valerii Smoliia. [Ukrainian historical didactics: academic discourse (To the 80th anniversary of the Institute of History of Ukraine)/Under the editorship Valery Smoliya]. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 2016. 214 s. [in Ukrainian]
11. Pro vykladannia humanitarnykh ta sotsialno-politychnykh dystsyplin u vshchychkh, serednikh spetsialnykh navchalnykh zakladakh respubliky. Postanova spilnoi kolehii Ministerstv vyshchoi osvity, narodnoi osvity, kultury, okhorony zdorovia, torhivli, Komitetu u spravakh molodi, fizkultury ta sportu za № 6-1/210 vid 15.05.1991. [On the teaching of humanitarian and socio-political disciplines in higher and secondary special educational institutions of the republic. Resolution of the joint collegium of the Ministries of Higher Education, Public Education, Culture, Health Care, Trade, Committee for Youth Affairs, Physical Education and Sports under No. 6-1/210 dated 15.05.1991]. [in Ukrainian]
12. Tomachenko O. V. Polityka Ukrainy u haluzi shkilnoi istorychnoi osvity (1991–2009 rr.) [Policy of Ukraine in the field of school history education (1991–2009)]: dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.01 / Skhidnoievropeiskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky. Lutsk, 2015. 285 s. [in Ukrainian]
13. Shkilna suspilstvoznavcha osvita v Ukraini : 20 rokiv transformatsii. [School social science education in Ukraine: 20 years of transformation]. Istoriia v shkoli. 2011. № 5–6. S. 18–29. [in Ukrainian]
14. Tomachenko O. V. Transformatsiia zmistu shkilnykh program z istorii (1989–2010 rr.). [Transformation of the content of school history programs (1989-2010)]. Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky. 2012. Vyp. 3.33. S. 192–200. [in Ukrainian]
15. Udod O. Ukrainska istorychna dydaktyka: akademichnyi dyskurs (Do 80-richchia Instytutu istorii Ukrainy) / Za red. Valerii Smoliia. [Ukrainian historical didactics: academic discourse (To the 80th anniversary of the Institute of History of Ukraine) / Ed. Valery Smoliya]. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 2016. 214 s. [in Ukrainian]
16. Pro Derzhavnu natsionalnu prohramu «Osvita» («Ukraina XXI stolittia»): Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3.11.1993 r. № 896. [About the State National Program “Education” (“Ukraine of the 21st Century”): Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 3, 1993 No. 896]. [in Ukrainian]
17. Bakhanov K. Onovlennia zmistu suchasnoi shkilnoi istorychnoi osvity: Monohrafiia. [Updating the content of modern school historical education: Monograph]. Donetsk : Yuho-Vostok, 2005. 326 s. [in Ukrainian]
18. Kontseptsiiia bezpererвної istorychnoi osvity v Ukraini. Proekt. [The concept of continuous historical education in Ukraine. Project] Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy. 1995. № 8. S.26. [in Ukrainian]
19. Ziakun I. Formuvannia natsionalnoi kontseptsii shkilnoi istorychnoi osvity v pershe desiatylittia nezalezhnosti Ukrainy. [Formation of the national concept of school historical education in the first decade of Ukraine’s independence]. Sumska starovyna. 2005. № 16–17. S. 133–144. [in Ukrainian]
20. Tkachenko V., Reient O. Ukraina na mezhi tsyvilizatsii: istoryko-politolohichni rozvidky. [Ukraine on the border of civilizations: historical and political intelligence]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1995. 159 s. [in Ukrainian]